

universiteit.⁵ Googlen op 'Esther Jonker Amsterdams perikopenboek' werkt uiteraard ook. Het is zeker een pluspunt dat dit proefschrift direct online is gezet, maar mijns inziens mag een online versie geen excuus zijn voor het weglaten van registers in een boek. Ten behoeve van de gebruiksvriendelijkheid van een wetenschappelijk boek zijn registers van even groot belang als een inhoudsopgave. Beide geven de gebruiker een houvast bij het zoeken naar informatie via twee verschillende wegen. Tijdens het lezen van dit proefschrift, in de trein zonder computer, kon ik echter slechts van één van deze wegen gebruik maken; een overzicht achterin het boek van de genoemde handschriften, met paginaverwijzingen, was welkom geweest.

Op de woensdag na de eerste zondag van de advent in het jaar 2010 verdedigde Esther Jonker haar proefschrift. De evangelieperikoop die het *Amsterdams perikopenboek* voor deze gelegenheid geeft (Mattheus 3,1-6), zegt genoeg: *In dien tiden quam Jan Baptiste predekende in die woestine van Juda ende seide: Doet penitencie, want dat hemelse rike sal u naken. Bedi hier es die gheseyt es bi Ysayaen den prophete die seide: Die stemme des roepers indie woestine, ghereet den wech ons Heren, maect recht sine voetstappen jof sine padeline. Ende hi Jan hadde een cleet van kemels hare ende ene rieme van enen velle omtrent sine lendenen; ende sine spise was locusten ende wilt honech. Doen ghinc uut tote hem al dat was in Jherusalem ende int lant van Judea ende al dat rike omtrent die Jordane; ende si worden ghedoopt in die Jordane van hem, belienende hare zonden.*⁶ Zoals Jesaja de komst van Johannes de Doper heeft aangekondigd, zo heeft Cebus de Bruin in 1935 al gewezen op het belang van een grondige bestudering van het handschrift waarin het *Amsterdams perikopenboek* staat. Esther Jonker heeft met haar proefschrift deze profetie volbracht, na noeste

arbeid en het overtuigen van haar opponenten. Velen zijn naar haar verdediging gaan luisteren en velen zullen nu met plezier lering trekken uit haar proefschrift!

Adres van de auteur: Universiteit Utrecht, Trans 10, 3512 JK Utrecht. h.c.d.ermens@uu.nl

Lekenethiek in Duitse vertaling

RENÉE GABRIËL

Naar aanleiding van: Heike Riedel-Bierschwale, *Das «Laiendoctrinal» des Erhart Groß. Edition und Untersuchung.* Münster / New York / München / Berlin: Waxmann Verlag 2009. Studien und Texte zum Mittelalter und zur frühen Neuzeit, Band 15. 400 pp. ISBN 978-3-8309-2195-0. Prijs: € 34,90.

De *Dietsche doctrinale*, geschreven in Antwerpen in 1345, moet in de Middeleeuwen een zeer populaire tekst geweest zijn. Deze Middelnederlandse berijming van Albertanus van Brescia's traktaat *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae* (hierna kortweg *De amore*) is in maar liefst tien handschriften volledig bewaard gebleven. Daarnaast zijn een twintigtal fragmenten en een excerpt overgeleverd. Na ruim honderd jaar handschriftelijke overlevering zag een drukker in Delft in 1489 nog brood in het werk en de tekst kent een uitgebreide receptie in Duitsland. Eind veertiende of begin vijftiende eeuw ontstonden een Middelnederduitse en een Ripuarische berijmde vertaling en in 1443 vervaardigde de kartuizermonnik Erhart Groß in Neurenberg een prozabewerking. Ondanks de groeiende aandacht voor de literaire uitwisseling tussen Nederland en Duitsland, werd aan deze Duitse overlevering tot voor kort weinig aandacht besteed.¹ Dit onontgon-

5 https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/16192/1/9789087281038_text.pdf.

6 De Bruin 1970, 2.

1 Een overzicht van de Duitse overlevering in Robrecht Lievens, 'Het Duits sukses van de Dietsche Doctrinale', in: *Lewense bijdragen* 49 (1960), 130-148 en in Gunilla Ljunggren, *Der Leyen Doctrinal. Eine Mittelniederdeutsche Übersetzung des Mittelniederländischen Lehrgedichts Dietsche doctrinale (nach der Handschrift Codex Guelf. Blankenburg 127 A der Herzog August-Bibliothek zu Wolfenbüttel)*. Lund: C W K Gleerup / Kopenhagen: Ejnar Munksgaard, 1963.

nen gebied wordt nu door Heike Riedel-Bierschwale begaanbaar gemaakt in de handelseditie van haar proefschrift over de *Laiendoctrinal* van Erhart Groß.

In haar breed opgezette studie bestudeert Riedel-Bierschwale de *Laiendoctrinal* in relatie tot de Nederlandse brontekst en de oorspronkelijke Latijnse versie. Daarbij besteedt zij ook aandacht aan de historische, literaire en ideologische context waarin deze prozavertaling tot stand kwam. Met deze casus brengt zij in beeld hoe opvattingen over ethiek in de loop der tijd veranderen.

Na een korte inleiding bespreekt Riedel-Bierschwale in het tweede hoofdstuk de context waarin de *Laiendoctrinal* ontstaan is. Ze geeft een levensbeschrijving van Erhart Groß, schetst de geschiedenis van de kartuis Marienzelle in Neurenberg waar hij werkzaam was en laat zien dat deze kartuizers in hun omgang met literatuur een open houding ten opzichte van de wereld buiten het klooster aannamen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Groß de *Dietsche doctrinale* vertaalde in opdracht van twee Neurenbergse patriciërs. Tot slot beschrijft ze uitvoerig zijn grotendeels in autograaf overgeleverde oeuvre, bestaande uit tien volkstalige en twee Latijnse teksten.

Het derde hoofdstuk is gewijd aan de directe voorbeeldtekst van Groß, de *Dietsche doctrinale*, en aan het Latijnse traktaat van Albertanus dat aan de Middelnederlandse tekst ten grondslag ligt. Riedel-Bierschwale bespreekt de inhoud en thematiek van *De amore* en geeft een typering van het geïntendeerd publiek. Daarnaast besteedt zij aandacht aan de overleveringsgeschiedenis van het werk, met name in Duitsland. Doel hiervan is vast te stellen of Groß voor zijn bewerking van de *Dietsche doctrinale* gebruik gemaakt zou kunnen hebben van de Latijnse brontekst. In het tweede deel van dit hoofdstuk introduceert Riedel-Bierschwale de *Dietsche doctrinale*, waarbij zij ingaat op de auteursproblematiek, thematiek en bewerkingstechniek en een beknopt overzicht geeft van de overgeleverde handschriften.

Bijna halverwege het boek komt Riedel-Bierschwale tot het eigenlijke onderwerp van haar studie: de *Laiendoctrinal*. In het vierde hoofdstuk bespreekt ze de overleveringsgeschiedenis van het werk. De *Laiendoctrinal* heeft aanvankelijk waarschijnlijk een geringe verspreiding gekend

– naast de autograaf is er slechts één afschrift van de tekst bewaard gebleven, eveneens uit Neurenberg afkomstig. Na dertig jaar belandde het werk echter in Straatsburg op de drukpers om tot 1493 herhaaldelijk herdrukt en ten minste eenmaal opnieuw gekopieerd te worden.

De kern van de studie wordt gevormd door het vijfde hoofdstuk, waarin Riedel-Bierschwale uiteenzet hoe Erhart Groß bij het vertalen van de *Dietsche doctrinale* te werk is gegaan. Ze laat zien dat hij zijn voorbeeld in grote lijnen volgt en voor zijn vertaling geen gebruik maakt van een Latijns handschrift met *De amore*. Zijn bewerkingstechniek wordt gekenmerkt door drie tendensen. In de eerste plaats versterkt Groß het religieuze aspect van zijn voorbeeldtekst door uitspraken van christelijke autoriteiten toe te voegen, door de opvattingen te onderbouwen met argumenten uit de christelijke geloofsleer en de menselijke levenswijze naar religieuze normen te beoordelen. Ten tweede kent Groß een nog grotere rol toe aan de autoriteiten in de tekst, wat blijkt uit het feit dat hij meer uitspraken van autoriteiten toevoegt en anonieme spreuken weglaat of aan een naam verbindt. Tot slot hanteert Groß een algemener publieksconcept. Hij richt zich op de leefwereld van leken, maar verzwakt de aandacht voor recht die in de *Dietsche doctrinale* zo sterk op de voorgrond treedt en besteedt geen bijzondere aandacht aan het kloosterleven of het priesterschap – niet in negatieve zin – zoals in de *Dietsche doctrinale* – maar ook niet in positieve zin. Dit alles draagt er toe bij dat de centrale gedachte van het werk verandert. Waar Albertanus en de Antwerpse vertaler het leven op aarde centraal stellen en levenslessen bieden die het maatschappelijke verkeer binnen de stedelijke samenleving moeten reguleren, legt Groß meer nadruk op het individu en het leven na de dood. Uit zijn werk kan de leek leren hoe hij het rechte pad naar de hemel moet volgen (p. 222).

In het laatste hoofdstuk voorafgaand aan de conclusie gaat Riedel-Bierschwale dieper in op de overgang van handschrift naar druk. Ze bespreekt de mogelijke wegen waarlangs de tekst op de drukpers beland is en gaat uitvoerig in op de drukkers, hun fonds en op de (tekstuele) variatie die tussen de verschillende drukken bestaat. Zowel qua opmaak als inhoudelijk veran-

derde de tekst nauwelijks bij de overgang naar het nieuwe medium. Wel werd de tekst voor een anoniem publiek geschikt gemaakt door in de proloog de opdracht te schrappen en de auteur minder prominent te vermelden.

In een korte slotbeschouwing laat Riedel-Bierschwale mooi zien hoe haar onderzoek in een breder kader ingepast kan worden. Haar resultaten ondersteunen Reynaerts hypothese dat vanaf de veertiende eeuw een “spiritualisering” van de lekenethiek’ optreedt.² Voorzichtigheid is hier echter geboden, zo stelt ze, want vergelijkbaar onderzoek naar andere teksten is nodig om een dergelijke tendens overtuigend te kunnen schetsen.

Tot slot volgt een kritische editie van de *Laien-doctrinale*, met een uitvoerig notenapparaat. In een *Lesartenapparaat* zijn naast tekstkritisch commentaar de correcties van Groß opgenomen, evenals varianten naar het tweede handschrift met de tekst. In een *Stellenapparaat* worden waar mogelijk de uitspraken van autoriteiten geïdentificeerd.

Mooi aan de studie van Riedel-Bierschwale is dat zij het hele overleveringsproces in haar onderzoek betreft. Doordat zij eerst uitvoerig bespreekt welke veranderingen de Middelnederlandse vertaler heeft aangebracht toen hij *De amore* omwerkte tot de *Dietsche doctrinale*, en tegen deze achtergrond de ingrepen van Erhart Groß in kaart brengt, krijgen haar bevindingen meer diepte. Dit diachrone beeld laat goed zien hoe opvattingen over ethiek na verloop van tijd veranderden. Toen een anonieme auteur in Antwerpen in 1345 het Latijnse traktaat uit 1238 vertaalde, bracht hij daarbij geen grote ideologische wijzigingen aan. Reynaert liet zien dat deze vertaler de ‘seculiere trekjes’ uit zijn voorbeeldtekst heeft overgenomen, en ze bovendien op enkele plaatsen nog versterkt heeft.³ Nog eens honderd jaar later was eenvoudigweg vertalen voor Erhart Groß kennelijk geen optie meer. Zijn opvattingen over doel en boodschap van deze lekendi-

dactische tekst verschilden duidelijk van die van zijn voorgangers. Het zielenheil van de lezer trad bij hem sterker op de voorgrond.

Het gevolg van de brede opzet van haar onderzoek is dat Riedel-Bierschwale zich soms in wel erg grote mate moet baseren op bestaande studies. Wanneer zij ingaat op de *Dietsche doctrinale* parafraseert zij bijvoorbeeld de artikelen van Joris Reynaert zo uitvoerig dat ze zelfs zijn voorbeelden uit de Middelnederlandse tekst geheel overneemt (p. 100-120). Toch blijkt zij Reynaerts onderzoek niet louter vertaald te hebben. Ze schrijft een geactualiseerde synthese, waarin ze belangwekkende gegevens die bij Reynaert in voetnoten staan naar de hoofdttekst verplaatst, eigen observaties toevoegt en op een enkele plaats ook kritisch op de conclusies van Reynaert reflecteert. Voortbouwend op noot 22 van Reynaerts artikel ‘Ethiek en “filosofie” voor leken’ uit 1994, waarin hij wijst op een verchristelijkende tendens in de Middelnederlandse vertaling, bespreekt zij bijvoorbeeld enkele spreuken en twee kapittels die niet in het Latijn voorkomen (p. 115-116).⁴ Dit laat zien dat zij de resultaten van Reynaert niet klakkeloos overneemt, maar ook zelf de Middelnederlandse tekst met het Latijnse voorbeeld vergeleken heeft. Deze werkwijze is representatief voor de manier waarop Riedel-Bierschwale bestaand onderzoek in haar proefschrift verwerkt heeft. Ten behoeve van haar bespreking van het oeuvre van Groß ondernam ze een ‘stichprobenartigen Vergleich’ tussen Groß’ berijmde *Decretum* en het voorbeeld van Gratianus (p. 61), voor haar paragraaf over de Delftse druk van de *Dietsche doctrinale* maakte ze gebruik van een microfilm van de druk om een verkennend beeld te geven van de mate waarin de druk verschilt van de door Jonckbloet uitgegeven tekst (p. 124) en voor haar bespreking van de Ripuarische vertaling van de *Dietsche doctrinale* heeft ze een steekproef van vier hoofdstukken vergeleken met de *Dietsche doctrinale* in Jonckbloets editie (p. 126).

2 J. Reynaert, ‘Profaan-ethische literatuur in het Middelnederlands: enkele grote lijnen’, in: F.P. van Oostrom e.a., *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1995, 99-116, 200-205. Hier 109.

3 J. Reynaert, ‘Ethiek en “filosofie” voor leken: de

Dietsche doctrinale’, in: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994, 199-214, 415-419. Hier p. 206 en verder.

4 Zie titelbeschrijving in noot 3.

Een voordeel van deze synthetiserende aanpak is dat Riedel-Bierschwale het Nederlandstalige onderzoek naar de *Dietsche doctrinale* voor Duitse onderzoekers toegankelijk maakt en omgekeerd de achtergronden bij Erhart Groß en zijn oeuvre voor een Nederlands publiek overzichtelijk bijeenplaatst. Bovendien bevat het boek allerlei overzichten en hulpmiddelen die haar studie tot een uitstekend naslagwerk maken dat bij de verdere studie van de *Dietsche doctrinale* en de Duitse receptie van dit werk niet gemist kan worden. Zeer bruikbaar zijn bijvoorbeeld de uitvoerige samenvatting van *De amore*, de grondige bespreking van de werken van Erhart Groß en de overzichtelijke beschrijvingen van de handschriften en de drukken. Daarnaast bevat het boek handige tabellen waarin respectievelijk de kapitelschriften van de Middelnederlandse vertaling naast de Latijnse brontekst worden gezet en waarin de Duitse opschriften naast de Nederlandse worden geplaatst.

Riedel-Bierschwale heeft bij dit alles oog voor detail, en behandelt de verschillende onderwerpen uitvoerig. Soms schiet ze daarin naar mijn idee iets te ver door. Zo bespreekt ze gedetailleerd de geschiedenis van de familie Groß, beginnend bij zijn dertiende-eeuwse voorvaders en eindigend bij de dood van de laatste na-zaat van de familie aan het eind van de zestiende eeuw. Ze besluit: 'Im Jahr 1589 ertrank der letzte Nachkömmling der Familie, Sebastian Groß, bei Neuburg in der Donau.' (p. 22) Enige informatie over de sociale positie van de familie Groß is zeker van belang, maar bij mij rijst toch de vraag of dit voorval uit 1589 – hoe dramatisch ook – voor een goed begrip van de *Laiendoctrinal* uit 1443 wel ter zake doet. Mogelijk vormde de stand van het onderzoek naar Erhart Groß voor Riedel-Bierschwale aanleiding om de bestaande literatuur en bronnen uitvoerig te bespreken. Nog in 2001 schreef Albrecht Classen immers een artikel getiteld 'Erhart Groß – ein weitgehend unbekannt gebliebener Autor des 15. Jahrhunderts'.⁵ Een gedetailleerde synthese van de informatie over Groß en zijn oeuvre kan voor

Duitse onderzoekers zeer welkom geweest zijn.

Geregeld levert de nauwgezette verslaggeving van literatuur- en bronnenstudie echter ook gegevens op die voor medioneerlandici wel interessant kunnen zijn. Zo wijst Riedel-Bierschwale op een notitie in de autograaf van Groß' *43 Gespräche* waaruit blijkt dat hij deze tekst negen jaar nadat hij hem geschreven had aan een grondige correctie onderwierp (p. 51, n. 232). Dit detail is interessant in het licht van de vertaal- en correctiewerkzaamheden die in de kartuis Herne bij Brussel plaatsvonden aan het eind van de veertiende eeuw, waar immers ook in de overgeleverde handschriften verschillende correctie- en uitbreidingsfasen zichtbaar zijn. Ook maakt Riedel-Bierschwale melding van een notitie in de autograaf van het *Nonnenwerk*, waarin aan diegenen die de tekst lezen of overschrijven gevraagd wordt geen aantekeningen in de codex te maken (p. 45 en 45, n. 194). Dit zijn mooie feitjes die laten zien hoe er in de Middeleeuwen met teksten en boeken werd omgegaan.

Betwistbaar vind ik de keuze om geen aandacht te besteden aan de tekstuele verschillen tussen de handschriften met de *Dietsche doctrinale* en alleen Jonckbloets editie als vergelijkingsmateriaal te gebruiken. In de inleiding op haar boek schrijft Riedel-Bierschwale hierover: 'Angesichts von über 150 lateinischen und knapp 30 volkssprachigen Textzeugen ist es dabei im Rahmen dieser Studie nicht möglich und im Rahmen der verfolgten Fragestellung auch nicht notwendig, hier detailliertere Untersuchungen vorzunehmen.' (p. 17) Het zou inderdaad te ver voeren om heel de Latijnse overlevering te betrekken en alle handschriften en fragmenten van de *Dietsche doctrinale* aan een gedetailleerde studie te onderwerpen, maar het is jammer dat Riedel-Bierschwale voor het andere uiterste gekozen heeft en de Middelnederlandse handschriftelijke overlevering buiten beschouwing laat. Zij stelt: 'Um über Textvergleiche nähere Angaben zur Vorlage machen zu können, bedürfte es zunächst einer textkritischen Ausgabe des »Dietsche doctrinale« unter Berücksichtigung aller Handschriften, und

5 Albrecht Classen, 'Erhart Gross – ein weitgehend unbekannt gebliebener Autor des 15. Jahrhunderts. Über Liebe, Ehe, Kinder, Witwenschaft und Gottes-

furcht aus der Sicht eines Kartäusers', in: *Journal of English and Germanic Philology* 100 (2001), 377–405.

auch dann wäre nicht garantiert, dass sich bei der recht freien Übertragung von Groß tatsächlich eine nähere Eingrenzung der Vorlage vornehmen ließe.' (p. 164, n. 40.) Natuurlijk is de slechte ontsluiting van de Middelnederlandse overlevering een gemis, maar ik denk dat er met het beschikbare materiaal meer mogelijk geweest was dan Riedel-Bierschwale nu laat zien. Een groot deel van haar conclusies staat ook zonder reflectie op de overleveringssituatie als een huis, maar op een aantal plaatsen in haar betoog is het jammer dat zij geen aandacht besteedt aan de Middelnederlandse teksttraditie. Waar zij bijvoorbeeld verschillen in opschriften, weggelaten verzen en samenvoegingen van kapitels bespreekt, vraagt de lezer zich af of deze wijzigingen niet ook al in het Middelnederlandse voorbeeldhandschrift van Groß voorkwamen. Aangezien Jonckbloet voor het variantenapparaat bij zijn editie gebruik maakte van vijf handschriften met de volledige *Dietsche doctrinale* en van de Delftse druk, had ze in ieder geval kunnen vermelden dat de wijzigingen die zij beschrijft, voor zover zij dat op basis van Jonckbloets editie heeft kunnen vaststellen, niet in andere handschriften voorkomen. Voor een juiste interpretatie van haar bronnen blijkt enige kennis van de Middelnederlandse teksttraditie bovendien wél zinvol. Dit wordt vooral duidelijk wanneer Riedel-Bierschwale concludeert dat er sprake is van een 'Bemühen von Groß [...], in formaler Hinsicht einen benutzerfreundlichen Text zu produzieren, wie die von ihm eingebauten Orientierungshilfen verdeutlichen.' (p. 179) De plaatsing van de inhoudsopgaven aan het begin van elk boek zou volgens haar de toegang tot bepaalde thema's van de tekst vergemakkelijken. We hebben hier echter helemaal niet met een vinding van Groß te maken, want uit Ljunggrens editie van de Middelnederduitse vertaling van de *Dietsche doctrinale* blijkt dat de inhoudsopgave ook in dit handschrift gesplitst wordt.⁶ In twee Middelnederlandse handschriften wordt de inhoudsopgave bovendien eveneens aan het begin van elk boek geplaatst.⁷ Dit laatste had Riedel-Bierschwale

niet uit de secundaire literatuur kunnen opmaken, maar misschien was het goed geweest wanneer zij andere zijpaden niet gevolgd had (zoals de studie van de tekstvariatie in de Delftse druk) en meer aandacht had besteed aan de variatie in de Middelnederlandse overlevering. Alleen al de plaats van de inhoudsopgave maakt het namelijk mogelijk om een vermoeden uit te spreken over de positie die de voorbeeldtekst van Groß in de overleveringstraditie van de *Dietsche doctrinale* inneemt. De drie handschriften met een opgedeelde inhoudsopgave zijn namelijk ook tekstueel nauw verwant, zoals Ljunggren liet zien. Deze tak van de overlevering vertoont bovendien relaties met Duitsland. Een van de handschriften bevat zoals gezegd de Middelnederduitse vertaling en één van de Middelnederlandse handschriften duikt in de zestiende eeuw in Westfalen op. Dit opent een ander perspectief op de mogelijke wegen waarlangs het Middelnederlandse gedicht bij Groß beland is en roept daarnaast de vraag op of Groß gebruik gemaakt heeft van de Middelnederduitse berijmde vertaling. Groß schrijft weliswaar dat hij zich baseert op 'eyn puch verschriben ze deutch in brabantzer zunge', maar in de Middelnederduitse berijmde vertaling komt een vergelijkbare formulering voor: 'Eyn bok ghescreuen an brabant / Dudisch quam to myner hant' (een Diets boek in Brabant geschreven kreeg ik in handen).⁸ Dat het boek een Brabantse oorsprong heeft, had Groß dus ook uit een Duits voorbeeldhandschrift kunnen overnemen. In haar proefschrift steunt Riedel-Bierschwale volledig op de uitspraken in de proloog van de *Laiendoctrinal*. Of zij ook andere wegen verkend heeft, laat zij in haar boek helaas niet zien. Nader onderzoek moet uitwijzen of er een relatie is tussen de berijmde Middelnederduitse vertaling en de prozavertaling van Groß.⁹

Dit alles neemt niet weg dat Riedel-Bierschwale een mooi boek heeft geschreven waarin ze een zeer boeiende analyse geeft van de bewerkingsstechniek van Erhart Groß, het bestaande onderzoek naar de *Dietsche doctrinale* aanscherpt en uitbreidt en veel informatie op een overzicht-

6 Zie Ljunggren 1963 (titelbeschrijving in noot 1).

7 Het gaat om Gent, UB, 942 en Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek, msb 0002, nr. 4.

8 Geciteerd naar Riedel-Bierschwale 2009, 269 (fol.

1r, r. 5-6) en Ljunggren 1963, 131 (vers 1-2).

9 Inmiddels (december 2010) blijkt dat Groß hoogstwaarschijnlijk de Nederduitse tekst gebruikte. Ik zal dit in mijn proefschrift toelichten.

telijke wijze bundelt. Op basis van haar onderzoek, de bijgevoegde editie en de tabellen moet het mogelijk zijn om de hierboven geschetste hiaten na een grondige studie van de Middelnederlandse overlevering op te vullen. Haar studie is een waardevolle aanwinst voor de medioneerlandistiek en nodigt uit tot verder onderzoek.

Adres van de auteur: Radboud Universiteit Nijmegen, Afdeling Nederlandse taal en cultuur, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. r.gabriel@let.ru.nl